

УДК 340.0

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.14>

Николина К.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8603-1013

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ЮРИДИЧНОЇ ПРОЦЕДУРИ ЯК САМОСТІЙНОЇ КАТЕГОРІЇ ПРАВА: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE LEGAL PROCEDURE AS A SELF-CATEGORY OF LAW: EVOLUTION OF VIEWS

У статті з'ясовано особливості історії розвитку наукового вивчення юридичної процедури як самостійного об'єкта наукового дослідження, починаючи від античності до сучасності. Проводиться періодизація поглядів на сутність і зміст юридичної процедури та встановлено закономірності та тенденції їх розвитку.

Установлено, що в поглядах філософів Античності, епохи Середньовіччя та Відродження зароджуються ідеї процедурності як елементу діалектики, що забезпечує послідовність та результативність будь-якої соціальної діяльності. У цей період відбувається становлення ідей щодо сутності та значення юридичної процедури, що дає змогу говорити про інституційність указаної категорії. Крім цього, процедурний характер діяльності суб'єктів у правовій сфері пов'язується з конкретним видом юридичної діяльності.

Підсумовуючи погляди філософів та вчених періоду Нового часу, автором констатується, що сутність юридичної процедури визначається в контексті того або іншого напрямку праворозуміння, що дає можливість закласти в основу розуміння сутності юридичної процедури або особливості історичного характеру розвитку суспільства і держави, або специфіку розвитку суспільства, або особливості психіки людини тощо.

Дослідження сучасного стану наукового дослідження питань сутності, природи та змісту юридичної процедури дозволив виокремити тенденції до широкого розуміння юридичної процедури як багатоаспектного явища, що має власне понятійне значення, ознаки, функціональне призначення.

На основі аналізу еволюції поглядів автором були сформульовані специфічні ознаки юридичної процедури, а також її визначення. Так, юридичну процедуру пропонується визначати як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має правовий характер, складається з чітко визначеної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності.

Ключові слова: юридична процедура, юридичний процес, процесуальна теорія, процедурне право.

The article deals with the peculiarities of the history of the development of scientific study of legal procedure as an independent object of scientific research, from the period of Antiquity to the present. Periodicization of views on the essence and content of the legal procedure is conducted, and regularities and trends of their development are established.

The understanding of legal procedure as an object of scientific legal research is rather multidirectional in nature, due to a certain ideology of the state, the influence of the relevant law schools.

In the views of the philosophers of Antiquity, the Middle Ages and the Enlightenment there is a regularity in understanding the procedure as a whole and the legal procedure, in particular: 1) the ideas of philosophers emerge in the views of philosophers as an element of dialectic, which ensures the consistency and effectiveness of any social activity; 2) the procedure is characterized as a universal phenomenon, which has its manifestation in any sphere of life of society, including in the legal sphere; 3) the procedural nature of the activity of subjects in the legal sphere is mainly associated with a specific type of legal activity (law-making, law enforcement, control legal procedures), that is, has a profile character; 4) during this period, ideas about the nature and importance of the legal procedure are formed, which allows to speak about the institutionality of the legal procedure; 5) the views of philosophers of that period form the methodological basis for the further development of ideas on the phenomenological and practical principles of legal procedure.

Summarizing the views of philosophers and scholars of modern times, it is possible to summarize certain patterns that are reflected in their views: 1) in the views of the above philosophers and scientists, the foundations were laid for the theoretical separation of legal procedure as an independent legal category and for establishing the regularities of the procedural order for the exercise of any legally significant activity, both practical and scientific; 2) legal activity acquires the status of both an object of scientific research and an object of general worldview; 3) the essence of legal procedure is determined by philosophers in the context of one or another area of legal thinking, which provides the opportunity to lay the basis for understanding the essence of legal procedure or the peculiarities of the historical nature of society and the state, or the specificity of society, or the peculiarities of the human psyche, etc.; 4) understanding of the essence of the legal procedure, which was formed during this period, made it possible to further intensify the scientific researches of the legal procedure and to define it as a basic condition for the effectiveness and legality of any legally significant activity.

The scope of the legal procedure can be considered in two aspects:

1) legal activity and the legal process as its form have separate legal procedures that define the stages and actions within the determined procedural stages. In this case, the legal procedure is organizational and official in nature, as it serves as a means of streamlining the development of the legal process.

2) the legal procedure as an independent category characterizes the cases of realization of the law, which are not connected with law enforcement and law-making (use, enforcement, observance of the rules of law, contractual relations, the initial stage of law-making, mediation, etc.).

We propose such a definition of legal procedure – an independent form of social procedure, which is governed by the relevant procedural rules of law, has an official legal nature, consists of a clearly defined sequence of actions of the subjects of legal procedure, which results in a certain result in the form of change of legal reality.

Key words: *legal procedure, legal process, procedural theory, procedural law.*

Актуальність теми. Право як уособлення ідеї справедливості покликане забезпечити належний механізм реалізації та захисту прав людини. Людство протягом тривалої історії свого розвитку вибудовувало ефективні та дієві засоби втілення нормативних правил у життєдіяльність суспільства. Найбільш досконалим, на нашу думку, є саме юридична процедура.

У сучасних умовах ускладнення суспільних відносин актуалізується необхідність теоретичної розробки процедурної форми, яка є гарантією легітимності юридично значущих дій. Значення процедурної форми складно переоцінити у сфері діяльності публічно-владних суб'єктів, оскільки вони зобов'язані діяти суто в межах нормативно встановленого офіційного порядку. Це є гарантією забезпечення прав людини, верховенства права, зокрема, дотримання принципу юридичної визначеності. Справедливо щодо цього зазначає М.С. Смольянов, що головною причиною частих порушень прав людини є невисокий рівень практики і теорії процедурного регулювання [1, с. 3]. Будь-яка процедура вибудовує межі, в яких має діяти суб'єкт. У такому контексті вона виступає, з одного боку, засобом прогнозування його дій, а з іншого – обмежує вияви свавілля.

Варто наголосити, що юридична процедура має істотне значення не лише в публічному праві, а й у правовідносинах, не пов'язаних із правозастосуванням. У сучасних умовах методологічного плюралізму в юриспруденції все більше розвиваються неюрисдикційні форми забезпечення та захисту прав, свобод та інтересів осіб у різноманітних сферах суспільного життя. Зокрема, деталізація алгоритму дій під час медіації, правового моніторингу, тлумачення юридичних текстів тощо дозволить підвищити ефективність указаних процесів. Іншим напрямом

є дослідження міжнародно-правових процедур, що мають специфічні особливості. У межах цього аспекту можна виокремити регуляторні процедури, які стосуються контролю капітальних та фінансових ринків, судове та позасудове врегулювання міжнародно-правових спорів тощо. Питання юридичної процедури є лейтмотивом створеного у 2012 році в Люксембурзі Інституту Макса Планка з міжнародного, європейського та регуляторного процедурного права.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема юридика юридичної процедури посідає центральне місце в системі об'єктів як наукового дослідження, так і практичної юридичної діяльності. Окремі питання сутності і змісту юридичної процедури досліджувалися ще у 70–80-х роках ХХ ст. і, як правило, мали галузевий характер наукового дослідження юридичних процедур у межах кримінального, цивільного та адміністративного процесів. Цей період розвитку теорії держави і права в контексті наукового дослідження сутнісних особливостей юридичної процедури пов'язаний із такими науковцями, як С.С. Алексєєв, А.М. Васильєв, В.М. Горшенєв, Д.А. Керімов, Ю.І. Мельников, А.С. Піголкін, В.Н. Протасов, В.О. Тарасова та інші. Незважаючи на значний перелік науковців, їхні праці не надають комплексного бачення питанням сутності та природи юридичної процедури як багатогранного явища. У сучасних наукових роботах таких учених, як С.Д. Гусарєв, О.П. Євсєєв, А.М. Колодій, О.С. Лагода, В.Г. Лукьянова, Н.М. Оніщенко, Л.Н. Распутіна, М.М. Рассолов, О.О. Серєда, О.Д. Тихомиров, О.В. Фатхутдінова, А.А. Юсупов, О.В. Яковенко, можна вказати на низку окремих поглядів щодо сутності юридичної процедури та її співвідношення з юридичним процесом.

Виклад основного матеріалу. Важливість процедури в праві завжди оцінювалася науковцями-правниками дуже високо. Так, А.М. Васильєв наголошував, що юридична регламентація діяльності щодо перетворення норм права в життя є фактором, що запобігає перекрученням правових приписів у процесі їх реалізації, перешкоджає обмеженню прав і законних інтересів громадян і організацій, використанню суб'єктами своїх прав і волевиявлень на шкоду правам інших суб'єктів або інтересам суспільства, зловживанню суб'єктивним правом тощо. Отже, правова процедура існує не тільки для того, щоб будь-яким чином упорядкувати, організувати дії щодо реалізації норм права, а й для того, щоб гарантувати правовий характер самих цих дій [2, с. 22].

Історичні корені розвитку юридичної процедури слід шукати вже в період зародження права. Процедурність як характеристика має вияв в організації та функціонуванні суспільства ще з часів античності.

Так, Аристотель у своїх працях наголошував на тому, що закон є скелею, яка може залишитись на місці, якщо не буде процесу реалізації його положень. Філософ наголошував на охоронній функції закону, причому процесуальна форма його реалізації можлива саме у разі порушення норм закону, наслідком чого є процесуальне вирішення спору в судовому порядку. І саме цей процес забезпечує реалізацію положень закону шляхом установлення справедливості у суспільних відносинах та їх відповідності вимогам закону [3].

У своїх поглядах Демокрит наголошував на тому, що саме послідовність у роботі правителів держави забезпечує «втілення у праві справедливого, етичного та доцільного». Це забезпечить загальну справедливість та благоденство у суспільстві. Саме послідовність у роботі правителів надає змогу виробити закон, виявити та усунути в ньому недоліки, забезпечити його сприйняття населенням [4, с. 49].

У період Відродження і Реформації юридична процедура розглядається в межах процесу законотворення, здійснення правосуддя. Принципового значення процедурним засадам у праві надавав Дж. Локк, який пов'язував із процедурою такі правові інститути, як законотворчість, особливий порядок ухвалення законодавчих актів; законність – стан реалізованості законів у життєдіяльності суспільства та рівень дотримання суб'єктами права вимог законів [4, с. 335].

На прикладі правотворчої діяльності аналізував процедурний характер цієї діяльності Ж. Боден. До складу елементів реалізації суверенітету філософ зараховує також процедуру «видання законів, що адресовані всім підданам та установам держави» [4, с. 186]. Ключовими характеристиками цієї процедури є такі: становить систему послідовних дій, що здійснюються

правотворчими органами; відображає характер суверенітету держави щодо її монопольного права на формування системи законодавства; є основою та умовою реалізації суверенітету держави; забезпечує результативність та якість роботи відповідних правителів – суб'єктів правотворчості.

Вольтер наголошував на тому, що інститут верховенства права («панування права») забезпечується процедурою ухвалення та реалізації положень законодавчих актів [4, с. 364]. Так, філософ зазначає про принциповий характер процедури, що, з одного боку, виконує роль забезпечення верховенства права, а з іншого – відображає особливості взаємозв'язку між затвердженням правових норм та ефективністю їх реалізації.

Таким чином, можна підсумувати, що у поглядах філософів Античності, епохи Середньовіччя та Відродження спостерігається закономірність щодо розуміння процедури загалом та юридичної процедури зокрема, а саме:

1) у поглядах філософів зароджується ідея процедурності як елементу діалектики, що забезпечує послідовність та результативність будь-якої соціальної діяльності;

2) процедура характеризується як універсальне явище, яке має свій вияв у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства, зокрема і в правовій;

3) процедурний характер діяльності суб'єктів у правовій сфері переважно пов'язується із конкретним видом юридичної діяльності (правотворча, правозастосовна, контрольна юридичні процедури), тобто має профільний характер;

4) у цей період відбувається становлення ідей щодо сутності та значення юридичної процедури, що дає змогу говорити про інституційність юридичної процедури;

5) погляди філософів зазначеного періоду становлять методологічну основу для подальшого розвитку ідей щодо феноменологічних та практичних засад юридичної процедури.

М. Вебер на прикладі правотворчості зазначав, що «формування світського права, з одного боку, засновується на джерелах права Стародавнього Риму, а з іншого – відображає потреби розвитку самої держави. При цьому таке формування права має процесуальний характер, що забезпечує його постійне оновлення та сучасний характер» [5]. Такі погляди філософа характеризують значення процесу як засобу своєчасного та витребуваного оновлення законодавчої бази будь-якої держави. І.В. Михайловський, досліджуючи специфіку правотворчої діяльності, у своїх працях зазначав, що гарантіями якості закону є три такі умови, а саме: походження закону від верховної влади; ухвалення закону в особливому законодавчому порядку, що забезпечить вироблення його індивідуальної специфічної форми, авторитетність в очах населення; обдуманість та зрілість документа [6, с. 355]. З огляду

на зазначене, І.В. Михайловський у своїх поглядах указував на принциповий характер процедури на прикладі правотворчості, що дає змогу забезпечити впровадження формальних ознак документа, його сприйняття суб'єктами права та забезпечення його досконалості.

У своїх працях Л.Й. Петражицький відзначав особливості процедури прийняття юридичних документів як різновиду юридичної процедури. Філософ наголошував на тому, що існує окреме вчення про закони, яке відображає умови і порядок їх складання та видання. Саме у порядку складання та видання відображається зміст відповідної законотворчої процедури, яка складається з п'яти самостійних стадій, як-от: почин, або ініціатива закону; обговорення закону; затвердження або санкціонування закону; промульгація закону; оприлюднення або опублікування закону [7, с. 359–360].

Л.Й. Петражицький окремо вказує на те, що саме процедурний порядок здійснення законотворчої діяльності забезпечує як ухвалення якісного законодавчого акта, так і втілення положень законодавчого акта в життєдіяльність суспільства. При цьому саме процедура забезпечує поступовість, вираженість та результативність законотворчості.

У контексті розробки процедурної теорії варто зупинитись і на поглядах Н.А. Власенка, який, досліджуючи проблематику змісту та структури правозастосовної практики, наголошує на тому, що її особливістю є процесуальний характер, що «складається із системи дій його суб'єктів, послідовність яких утворює окремі стадії» [8]. Окрім того, вчений наголошує, що правозастосування є надзвичайно складним процесом, у якому реалізуються чинні норми права. Таким чином, забезпечується ефективність і результативність дії права загалом. Зазначений підхід, на нашу думку, має досить суперечливий характер у контексті доцільності розробки проблематики процедурності правозастосування як основи її послідовності, ефективності та результативності. Саме на основі вироблених та послідовних юридичних процедур можна виробити ефективну модель застосування норм права, що забезпечить максимально повну реалізацію ідей правотворця щодо здійснення правового регулювання.

Підсумовуючи погляди філософів та вчених періоду Нового часу, можна узагальнити певні закономірності, відображені в їхніх поглядах:

– закладалися підвалини для теоретичного виокремлення юридичної процедури як самостійної юридичної категорії та встановлення закономірностей процедурного порядку здійснення будь-якої юридично значущої діяльності (як практичної, так і наукової);

– юридична діяльність набуває статусу об'єкта як наукового юридичного дослідження, так і загальносвітоглядного аналізу;

– сутність юридичної процедури визначається філософами в контексті того або іншого напрямку праворозуміння, що дає можливість закласти в основу розуміння сутності юридичної процедури або особливості історичного характеру розвитку суспільства і держави, або специфіку розвитку суспільства, або особливості психіки людини тощо;

– розуміння сутності юридичної процедури, що сформувалось у цей період, дало змогу в подальшому активізувати наукові дослідження юридичної процедури та визначення її як принципової умови результативності та законності будь-якої юридично значущої діяльності.

Проблема визначення юридичної процедури (як і юридичного процесу) існувала в радянському, а тепер і в українському правознавстві досить тривалий час. Однією з найбільш ґрунтовних стосовно дослідження вказаних категорій можна вважати загальноправову теорію юридичного процесу, провідні ідеї якої і сьогодні є основою багатьох наукових концепцій. У жодному разі не зменшуючи значення висновків авторів вказаної теорії, не можна не зважати на те, що вони з'явилися ще до появи основних елементів правової державності і громадянського суспільства. Отже, не можуть повною мірою враховувати ідеї сучасного праворозуміння і поширюватися на всю процесуально-процедурну сферу, тому потребують переосмислення та доповнення.

Продовжити дослідження місця юридичної процедури в праві буде цілком логічним у вивченні, систематизації та аналізі наявних поглядів, загальнотеоретичних знань стосовно цього питання в межах вітчизняної та зарубіжної юриспруденції. Важливим на цьому етапі є зауваження, що досить тривалий час проблема юридичної процедури нерозривно поєднувалася з розглядом категорії юридичного процесу, сутнісне уявлення про який суттєво впливало на розуміння меж процедури права. Саме тому не можна оминати в нашому дослідженні еволюцію поглядів на юридичний процес.

Звертаючись до генези ідеї процедурності права в межах західної юриспруденції, варто вказати на певні особливості сприйняття досліджуваної категорії. Визначальним є те, що зарубіжні правники термінологічно не розмежовують поняття «юридичний процес» та «юридична процедура», які розуміються суто як діяльність уповноважених інституцій у сфері права. Одна з найбільш цитованих та авторитетних праць в американській правовій науці «Природа судового процесу» (1921) Б. Кардозо присвячена саме юрисдикційному порядку вирішення юридичних справ. Це свідчить про певну схожість поглядів із представниками концепції «судового права» радянського періоду, які в структурі змісту юридичного процесу першість надавали власне судовому розгляду.

Величезний вплив на американську юриспруденцію здійснив комплекс навчальних матеріалів, відомий як «Правовий процес», розроблений професорами з Гарвардського університету Генрі М. Харт-молодшим та Альбертом М. Саксом наприкінці 1950-х років [9]. Вони стали основою юридичної освіти поколінь адвокатів, суддів та представників інших юридичних професій. Частково методи юридичної інтерпретації та інституційного аналізу, які вони сформулювали, все ще є чинною парадигмою наукових досліджень у сферах законодавчого тлумачення, федеральних судів та адміністративного права.

Після вступного розділу, присвяченого «Природі та функціям права», кожна наступна глава зосереджується на характеристиці діяльності окремих правових інститутів, починаючи з «приватного впорядкування», потім формування прецедентного права, законодавства та ухвалення виконавчих рішень. Завершується наукова праця великим розділом щодо судового тлумачення статутів (темою, яка викликала в подальшому найбільший резонанс в юриспруденції). Таким чином, робимо висновок, що до змісту юридичного процесу автори уналежують усі вищеперераховані види юридичної діяльності. Зазначений підхід, на нашу думку, цілком корелює з концепцією «широкого» розуміння юридичного процесу, сформульованою ще радянською правовою наукою.

Отже, повертаючись до дискусії про поняття юридичного процесу в межах вітчизняного правознавства, слід зазначити, що в юридичній науці поставало питання про введення узагальнювального поняття, яке б охоплювало всі інші форми юридичної діяльності, не пов'язані з юрисдикційними процесами. На думку окремих науковців, саме таким поняттям могла стати юридична процедура. Однак деякі представники юридичної науки для подолання проблеми пішли шляхом розширення змісту категорії «юридичний процес».

Безперечно, знаковим у цьому є вихід у 1976 році колективної монографії під редакцією П.Е. Недбайла та В.М. Горшенєва під назвою «Юридична процесуальна форма. Теорія і практика». Ця праця є узагальненням концепції «широкого» розуміння юридичного процесу, хоча термінологічно він був визначений як юридична процесуальна форма. Під останньою авторами пропонувалося розуміти сукупність однорідних процедурних вимог, що висуваються до дій учасників процесу, спрямованих на досягнення визначеного матеріально-правового результату. У монографії передбачається існування державно-процесуальної форми, процесуальної форми в правотворчості, земельної процесуальної форми і навіть процесуальної форми реалізації й охорони прав та обов'язків громадян. Зусилля прибічників зазначеного погляду пізніше були

об'єднані в монографії «Теорія юридичного процесу» під загальною редакцією професора В.М. Горшенєва, що була видана в 1985 році і стала кульмінацією дискусії про можливість широкого трактування юридичного процесу.

Так, у вищезазначеній монографії вказується, що ознаки традиційного юрисдикційного процесу (пов'язаність із розглядом юридичної справи, наявність уповноважених суб'єктів, закріплення результатів в офіційних документах тощо) можна також виявити в інших формах нетрадиційного процесу, як-от правотворчість, установча та контрольна діяльність. З огляду на це, авторами запропоноване таке визначення юридичного процесу: це комплексна система органічно взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб'єктів права, яка: а) виражається у здійсненні операцій із нормами права у зв'язку з вирішенням різних юридичних справ; б) здійснюється вповноваженими органами держави і посадовими особами на користь зацікавлених суб'єктів права; в) закріплюється у відповідних правових актах – офіційних документах; г) регулюється процедурно-процесуальними нормами та забезпечується відповідними способами юридичної техніки [10, с. 8]. Таким чином, юридичний процес розглядається як комплексна уніфікована категорія, що поширюється на всі правові форми державної діяльності.

Юридичний процес у широкому розумінні ототожнюється з правовою процедурою. Щодо цього Ю.І. Мельников зазначає, що і процес, і процедура асоціюються з уявленнями саме про будь-яку діяльність, що триває і підпорядкована певному порядку. Тому важко пояснити, чому в одних випадках про певний порядок діяльності із правозастосування слід говорити як про юридичний процес, а в іншому – як про юридичну процедуру. Оскільки «процес» і «процедура» – поняття юридичні, що визначають порядок діяльності із застосування норм матеріального права, то процес майже рівнозначний, тотожний процедурі [11, с. 13].

Найбільш серйозні суперечки викликає постановка проблеми єдності юридичного процесу, що містить різні правові явища: підготовку й ухвалення нормативних актів, а також різноманітні форми реалізації права. Так, А.М. Васильєв, критикуючи універсальність категорії «юридичний процес», зазначає, що в цьому разі поняття процесуальної форми юрисдикційної діяльності виглядає збіднілим, а специфіка правозастосування в процесі організаційної управлінської діяльності не виділяється. Він пропонує розуміти правову процедуру як законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, що забезпечують досягнення цілей правового регулювання в якій-небудь сфері суспільних відносин [2, с. 22].

Крім цього, можна передбачити, що в разі сприйняття широкого розуміння юридичного процесу його поняттям будуть охоплені зовсім різні за своєю сутністю явища. Захист у вченій раді дисертації на здобуття вченого ступеня, проведення результатів обстеження діяльності установи – усе це та багато іншого є юридичним процесом, оскільки регулюється процесуальним правом та виражається в «юридичній процесуальній формі», що має штучний характер і зовсім не відображає істинної сутності процесуального права. Аналогічну позицію висловлює М.С. Строгович, наголошуючи, що трактувати все так, як «юридичний процес», об'єднувати під цим абсолютно все (від порядку видачі довідки до порядку діяльності законодавчого органу) не є правильним, оскільки це не лише не підвищує значення порядку в теорії та практиці застосування норм права, а й викривляє зміст, який надається в теорії та практиці терміну «процес» [12, с. 58].

На нашу думку, за умов усієї своєї значущості та концептуальної завершеності ідея широкого розуміння юридичного процесу не є досконалою. Необхідно враховувати, що вона була сформульована в період побудови соціалістичної держави як незвичайного соціального феномену, що відкидає принципи «буржуазних політико-державних інститутів» (як-от принцип розподілу влад). На думку вчених, визначення юридичного процесу (як притаманного суто юрисдикційній діяльності) зумовлює виокремлення суду в окрему ланку державної влади, що з ідеологічної точки зору несе небезпеку протиоповнення порядку, установленого в судочинстві (як більш організованого), і порядку діяльності інших органів соціалістичної держави. Відповідно до конституційного принципу, визначеного в ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Широке ж визначення юридичного процесу поєднує окремі незалежні гілки влади, що може порушити принципи побудови правової держави.

До того ж концепція широкого тлумачення юридичного процесу має суттєвий недолік, точніше прогалину, оскільки поза увагою в цьому підході залишаються норми та правовідносини, не пов'язані з правозастосуванням, на реалізацію яких також спрямована юридична процедура.

Ученими також висловлюється думка вузького розуміння правової процедури, згідно з якою під правовою процедурою розуміється законодавчо встановлені засоби реалізації норм права, які забезпечують досягнення цілей правового регулювання в будь якій сфері суспільних відносин [13, с. 408]. У такому разі правовий характер процедури пов'язується з необхідністю правового закріплення суспільних відносин у вигляді норм права та їх подальшої реалізації.

Досить цікавим є підхід до розуміння сутності юридичної процедури, запропонований О.В. Яко-

венко. Автор наголошує, що юридична процедура, по-перше, є особливою процедурою, яка чітко викладена і закріплена в законах і підзаконних нормативних актах; по-друге, є нормативно встановленим порядком здійснення юридичної діяльності; по-третє, головною метою юридичної процедури є реалізація основної (матеріальної) юридичної форми та заснованих на ній матеріальних правовідносин [14, с. 43–44].

В.М. Протасов уважає, що юридична процедура є поняттям, тотожним правовій процедурі, та становить особливий порядок правовідносин, що здійснюється відповідно до заздалегідь установленної моделі (поведінки – *К.Н.*). Поняття юридичної процедури він пропонує виводити з поняття процедури як загальносоціального явища, що становить систему, яка: орієнтована на досягнення конкретного соціального результату; складається з послідовних актів поведінки; внутрішньо структурована суспільними відносинами; має модель свого розвитку, встановлену на нормативному чи індивідуальному рівні; є ієрархічно побудованою; постійно перебуває в динаміці; має службовий характер, тобто є засобом основного для неї суспільного відношення. Із позиції автора юридична процедура має всі властивості соціальної процедури, а її специфічні риси зумовлені тим, що вона діє в правовому середовищі, врегульована правовими нормами, структурована правовими відносинами, спрямована на правовий результат тощо [15, с. 6–7].

Окремо варто наголосити на поглядах щодо феномена юридичної процедури, які містяться в енциклопедичних джерелах. Так, у вітчизняній юридичній енциклопедії наголошується на тому, що процедура – порядок, наступність, послідовність у вчиненні відповідних дій для досягнення певного результату. Особливість правової процедури полягає в тому, що вона застосовується у сфері права. Процедура у правовому розумінні – це врегульований законом, іншими нормативно-правовими актами порядок, який складається з послідовних дій і спрямований на досягнення правового результату; особливий порядок вчинення юридичних дій у сфері застосування права; сукупність взаємопов'язаних дій, що вчиняються з метою досягнення певного результату [16, с. 185–186].

Н.М. Оніщенко висловлює підхід, який став досить поширеним у сучасній юридичній літературі, в межах якого юридичний процес розглядається як форма правової діяльності, тобто система взаємопов'язаних, спеціально впорядкованих дій та операцій, підпорядкованих певній меті, які за допомогою певних засобів і прийомів призводять до конкретного результату. Отже, юридичний процес розуміється як такий, що інтегрує процедури всіх правових форм діяльності в різних галузях права [17, с. 7]. Загалом, вважаємо таку позицію досить обґрунтованою,

враховуючи той факт, що західна юридична наука також принципово не розрізняє терміни «процедура» та «процес» у праві, хоча все ж укладає в ці поняття, як правило, зміст державно-владної діяльності.

Цікаву точку зору щодо цього висловив О.І. Ющик. Він розглядає юридичний процес та юридичну процедуру як самостійні категорії. Обґрунтування своєї позиції він знаходить у різниці етимологічного значення термінів «процес» та «процедура» як загальних, а не правових понять. Так, він робить висновок, що термін «процес» є більш широким поняттям, оскільки ним охоплюється як сфера свідомої діяльності людини, так і різноманітні явища природи. Процедура ж означає лише свідомо встановлений порядок людської діяльності. Автор вважає, що процедура безпосередньо пов'язана з формальною стороною явищ, тоді як процес важко уявити відірвано від змістовної зміни останніх. З огляду на це, О.І. Ющик формулює процес як іманентний спосіб реалізації державного управління суспільством, необхідними складниками якого (залежно від потреб його стабілізації, упорядкування та спрямування) стають різноманітні процедури [18, с. 111]. Однак видається, що вказаним визначенням юридичного процесу можна охопити лише правотворчу та правозастосовну процедуру. Це означає, що поза увагою залишаються процедури, які існують поза позитивним правозастосуванням, тому процес у праві не може виступати як родове поняття щодо всіх юридичних процедур.

Аналізуючи зарубіжні наукові джерела за темою процесуальної форми в праві, слід констатувати відсутність термінологічного розмежування між категоріями «юридичний процес» та «юридична процедура». Вони часто вживаються як синоніми і, як правило, позначають діяльність уповноважених осіб у сфері створення та імплементації норм права, а також судовий розгляд.

Заради справедливості варто наголосити, що процедурний характер права визначається авторитетними теоретиками та філософами права. Г. Харт підкреслює, що основні закономірності правової системи можливо відобразити через існування нормативних правил різного ступеня. Правила першого ступеня Харт називає первинними, що становить власне правові приписи, які безпосередньо визначають міру належної і можливої поведінки суб'єктів. Правила другого роду визначаються як вторинні, що забезпечують дію правил первинних, визначаючи, зокрема, умови їх прийняття, зміни і застосування [19, с. 78]. Тут ідеться про розмежування матеріального і процесуального права.

Структуруючи систему вторинних правил, Г. Харт виокремлює *правила визнання* (які є критерієм, за яким первинні правила належать до правових, тобто набувають легітимного харак-

теру); *правила змін* (які визначають процедуру правотворчості, тобто створення нових та зміни старих правил); *правила винесення рішення* (які визначають порядок установаження фактів порушення первинних правил, притягнення до відповідальності тощо) [19, с. 95]. Як бачимо, вторинні правила є зовнішнім виразом юридичної процедури, оскільки характеризуються такими ознаками, як послідовність, динамічний характер, націленість на певний результат.

Інший представник американської теорії права Л. Фуллер характеризує свою концепцію як процедурне природне право, хоч і вкладає в цей термін не зовсім традиційний зміст. Автор стверджував, що право містить принципи, положення (він їх назвав «внутрішньою мораллю права»), які становлять певний різновид природного права, але не того, яке зумовлює матеріальні цілі юридичних норм, їх соціальне призначення, а того, яке встановлює дієві процедури, способи, завдяки яким повинна розроблятися та втілюватись у життя система норм для управління людською поведінкою, їх розробки і впровадження в життя [20, с. 95].

Л. Фуллер стверджував, що система норм повинна мати внутрішні критерії юридичної досконалості, що виступають як неодмінні умови її існування як правової системи. Хоча процедурні норми і не належать до «вищих» природних законів, проте в них, на його думку, реалізується не тільки мораль боргу, а й мораль прагнення. За Л. Фуллером, закони можна визнати юридично досконалими, якщо вони: 1) володіють системною і нормативним характером (містять не казуальні положення, приватні вказівки, а тільки загальні правила); 2) відомі громадянам та іншим суб'єктам права – їх адресатам (критерій доступності, обов'язковості оприлюднення законів); 3) не мають зворотної дії, не поширюються на відносини, що виникли до набрання ними чинності (критерій неприпустимості зворотної сили закону); 4) зрозумілі для всіх; 5) внутрішньо несуперечливі; 6) не перевищують межі можливостей тих осіб, кому доручено їх виконання (не вимагають неможливого); 7) не піддаються частим змінам, що перешкоджає їх виконанню (вимога сталості закону з точки зору його дії в часі); 8) відповідають своїм фактичним застосуванням (вимога узгодженості офіційних дій з положеннями законів) [20, с. 38–44]. Таким чином, лише ті закони можуть набувати якості правових, які відповідають всім процедурним вимогам.

Узагальнюючи, можемо зауважити, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки щодо проблем співвідношення понять «юридичний процес» і «юридична процедура» склалися такі наукові позиції:

1) процес і процедура є тотожними явищами, зміст яких становить правозастосування, правотворчість, а останнім часом до нього

зараховують установчий та контрольний процеси – широке розуміння юридичного процесу (В.М. Горшеньов);

2) юридична процедура як формалізований бік юридичного процесу – вузьке розуміння юридичної процедури (О.І. Ющик);

3) юридична процедура – самостійна категорія, що є початковою формою юридичного процесу і може перерости в юридичний процес – інтегративне розуміння юридичної процедури (О.В. Яковенко);

4) процедура в праві як загальнотеоретичне поняття, в межах якої виокремлюють процесуальні форми, процедурно-процесуальні форми правотворчості, процедурні провадження – широке розуміння юридичної процедури (В.М. Протасов);

Висновки. Зважаючи на досить різновекторні погляди на проблематику співвідношення юридичної процедури та юридичного процесу, на нашу думку, ототожнювати зазначені поняття не є доцільним, зважаючи на розмежування етимології слів «процес» та «процедура» та особливості їх сутності.

На наш погляд, поняття «юридична процедура» та «юридичний процес» співвідносяться як категорії змісту та форми, що відображається

в системі спільних та відмінних ознак. Маючи спільну природу, значення, інтелектуальний та вольовий характер, окреслені поняття мають різну сутність та зміст. Сферу використання юридичної процедури можна розглядати в двох аспектах:

1) юридичний процес як форма юридичної діяльності своїм змістом має окремі юридичні процедури, що визначають етапи, дії в межах визначених процесуальних стадій. У такому разі юридична процедура має організаційний і службовий характер, оскільки є засобом упорядкування розвитку юридичного процесу.

2) юридична процедура як самостійна категорія характеризує випадки реалізації права, не пов'язані з правозастосуванням та правотворчістю (використання, виконання, дотримання норм права, договірні відносини, початковий етап правоутворення, медіація тощо).

У цьому контексті пропонуємо юридичну процедуру визначати як самостійний різновид соціальної процедури, що регламентується відповідними процедурними нормами права, має правовий характер, складається з чітко визначеної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат у формі зміни правової дійсності.

Список використаних джерел:

1. Смольянов М.С. Юридическая процедура как гарантия прав человека : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 29 с.
2. Васильев А.М. О правоприменении в процессуальной сфере. Проблемы соотношения материального и процессуального права. Москва : Юрид. лит., 1980. 256 с.
3. Аристотель: Книга первая. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
4. Нерсесянц В.С. Право и закон. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва Эксмо, 2008. 528 с.
5. Вебер: Часть третья. Рим. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
6. Михайловский И.В. Очерки философии права. Т.1. Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. Автор-составитель М.Н. Марченко. Москва : Городец, 2004. Т.2. 800 с.
7. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Теория государства и права: Хрестоматия: в 2 т. / Автор-составитель М.Н. Марченко. Москва : Городец, 2004. Т.2. 800 с.
8. Власенко Н.А. Законодательная технология. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. В.М. Сырых. Москва : Эксмо, 2008. 528 с.
9. Henry M. Hart, Jr. and Albert M. Sacks, The Legal Process: The Making and Application of Law (1994) (Eskridge and Frickey, eds.).
10. Теория юридического процесса / Под общ. ред. В.М. Горшенева. Харьков : Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1985. 192с.
11. Мельников Ю.И. К вопросу о соотношении «юридического процесса» и «юридической процедуры». Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве / Под ред. В. М. Горшенева. Ярославль, 1979. С. 13–15.
12. М.С. Строгович, Л.Б. Алексеева, А.М. Ларин. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / ред. В. М. Савицкий. Москва : Наука, 1979. 317 с.
13. Мордовец А.С. Демократия, право, процедура. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 2001. 776 с.
14. Яковенко О.В. Правовая процедура : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 1999. 219 с.
15. Протасов В.Н. Юридическая процедура. Москва : Юрид. лит., 1991. 79 с.
16. Бориславський Л.В. Процедура. Юридична енциклопедія: в 6-т. / за ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : Укреникл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

17. Оніщенко Н. Юридичний процес як форма правової діяльності. *Право України*. 2002. № 7. С. 5–10.
18. Ющик О.І. Законодавчий процес як вид юридичного процесу. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. 2005. Вип. 16. С. 110–117.
19. Харт Г.Л.А. Понятіе права / пер. с англ.; под общ. ред. Е.В. Афонасіна и С.В. Моисеева. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. 302 с.
20. Fuller L.L. *The Morality of Law*. Yale University Press. New Haven and London, 1964. 215 с.